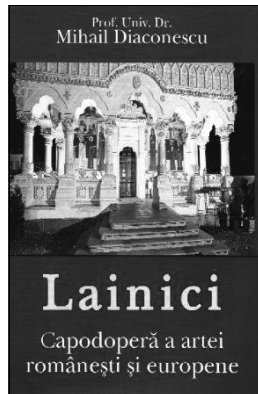

RECENZII

Prof. Univ. Dr. Mihail Diaconescu, *Lainici. Capodoperă a artei românești și europene*, Editura Evanghelistos, București, 2011, 259 p.

Anul 2017, declarat de Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române ca an omagial al sfințelor icoane, al iconarilor și al pictorilor bisericești în Patriarhia Română, reprezintă un bun prilej pentru prezentarea unui volum excepțional, atât din punct de vedere al cuprinsului, cât și din perspectiva estetică; lucrarea, un veritabil album iconografic, primește și o admirabilă încărcătură teologică prin aceea că autorul este un estetician de renume al culturii românești, numele său fiind cunoscut nu numai datorită eseurilor, romanelor și articolelor pe care le-a publicat de-a lungul timpului, dar, mai ales, pentru studiile sale de excepție, părintele Stăniloae considerându-l, în urmă cu câteva decenii, un mare talent autohton care, prin scrisul savant, va aduce o contribuție de neocolit în spațiul teologiei academice românești.

Deci, nu este de mirare că, spiritul său nobil, aflat într-o asiduă încercare de a discerne semnificațiile teologice impregnate în artă, a făcut să iasă de sub tipar această lucrare pe care o voi prezenta în cele ce urmează.

Înainte de toate, sigur, demersul nu este unul de pionierat nici chiar pentru cultura și spiritualitatea noastră. Există astfel de albume în care cele mai importante mănăstiri autohtone aleg să își facă promovarea capodoperelor de patrimoniu, menite să aibă o dublă însemnătate: aceea de a servi cititorilor/privitorilor drept ghid spiritual – deși sunt sceptic în privința faptului că cei care iau contact cu ele înțeleg simbolismul din spatele iconografiei prezentate –, dar și cu rol comercial. Ultimul aspect este, teologic vorbind, o cangrenă sau un eșec teologic. Îmi voi justifica pe scurt opinia.

De obicei, atunci când sunt întocmite astfel de albume, calitatea imaginii este, firește, excepțională. Textual însă, detaliile cultural-istorice sunt fie lăsate la o parte, fie reduse la minimum, deoarece sunt destinate unui public larg. Nu așa se întâmplă atunci când autorul își propune un obiectiv diferit: întocmirea unui album destinat cu precădere cititorilor „mai instruiți”, adică, finalmente, celor pe care îi cunoaștem sub denumirea generică de „cititori savanți”.

Albumul prezintă, încă de la început, chipul emblematic al Sfântului Ioan Botezătorul. Sub această frescă reprodușă la o calitate fotografică de invidiat, un scurt citat evanghelic asupra căruia mi-am propus să insist: „Și va merge înaintea Lui, cu duhul și puterea lui Ilie, ca să întoarcă inimile părinților spre fiii lor și pe cei neascultători...”¹. Deși citatul este dat aici fără trimitere, el reflectă cu exactitate textul din Luca 1, 17. Folosirea lui aici, la început, nu e întâmplătoare: odată cu Ioan Botezătorul o nouă realitate se ivește transformând respectiva perioadă în zenitul istoriei mântuirii: profetul Ioan face legătura dintre Vechiul Testament și Noul Testament. El este, prin urmare, puntea de legătură pe care credinciosul poate păși cu fermitate spre Hristos Cel înviat care sălășluiește mereu în spațiul eclezial și Își manifestă prezența prin energiile necreate.

Primul capitol are ca motto un citat din opera Sfântului Maxim Mărturisitorul: „Unele veacuri sunt pentru coborârea lui Dumnezeu la oameni, iar alte veacuri sunt pentru urcarea oamenilor la Dumnezeu”². Observ o atitudine sincronică: icoana Sfântului Ioan Botezătorul și citatul maximian, două redutabile „evenimente

¹ Prof. Univ. Dr. Mihail Diaconescu, *Lainici. Capodoperă a culturii românești și europene*, Editura Evanghelismos, 2011, p. 11.

² Deși citatul redat în album nu are și trimiterea, l-am identificat grație receptivității de care s-a bucurat în cultura română: în urmă cu aproape două decenii, eruditul academician Virgil Cândea, personalitate a culturii noastre ce nu mai are nevoie de nici o prezentare, publica o ediție critică a *Filocaliei*. Gândul său, devenit faptă, nu urmărea să fie un răspuns polemic la efortul traductologic al părintelui Stăniloae, cel care publicase *Filocalia* în 12 volume. După cum se știe deja, părintele Stăniloae a extins textele filocalice. Rămânea, așadar, o problemă ce nu își găsisese rezolvarea: cum se poate face accesibil textul inițial al acestei compilații de învățături ascetice și spirituale, a cărui obârșie se află în chiliile pustnicești din Muntele Athos. Cititorul român avea posibilitatea de a fi înaintea traducerii *Filocaliei* de la Veneția, publicată în anul 1782 cu eforturile sfinților cărturari Nicodim Aghioritul și Macarie al Corintului. Introducerea ediției românești,

transfiguratoare” menite să ofere o hermeneutică optimă textului din 1 Cor. 10, 11: „și toate acestea li s-au întâmplat acelor ca preînchipuiri ale viitorului, și au fost scrise spre povățuirea noastră, la care au ajuns sfârșiturile veacurilor”³. Prin urmare, ideea care se desprinde de aici este următoarea: Biserica este punctul de întâlnire între două veacuri: cel prezent și cel ce va să fie, deja inaugurat de Iisus Hristos⁴. Iconografic, așa cum sugerează dl. Prof. Diaconescu, despre acest lucru este vorba: „Precum cele arătate sunt chipuri ale celor nearătate ale omului, [...] așa și raiul preafrumos, sădit de Dumnezeu cu înțelepciune la răsărit de Eden (Facere 2, 8), este chip al omului dinăuntru. Acesta are ca pământ inima sa, ca pomi care să-i sădească cu voia, mintea lui zidită după chipul lui Dumnezeu, vederile și înțelesurile dumnezeiești cu privire la Dumnezeu și lucrările vrednice de Dumnezeu, care sunt multe și felurite și au o înfățișare felurită, și o mireasmă duhovnicească, ba voi adăuga că dau și o hrană, o desfătare și o plăcere”⁵.

Desigur, ceea ce am afirmat până acum este o hermeneutică incipientă a ceea ce Alexandru Horia desemna cu titlul generic de „om al prispei”, adică un „creștin de pridvor”, persoană incapabilă de progres duhovnicesc, imună pentru orice formă de mistică deoarece este „un creștin mediocru care vegetează în așteptarea pronieii”⁶. Or, tocmai asta nu învățăm din pridvorul deschis de la Lainici: credinciosul este inițiat, dar totodată invitat în interiorul spațiului bisericesc unde va avea privilegiul să vadă pe una dintre

apărută în 2001, se încheia tocmai cu cuvintele pe care le-a citat domnul Mihail Diaconescu. Citatul exact este acesta: „Scurt vorbind, unele veacuri sunt pentru coborârea lui Dumnezeu la oameni, iar altele pentru urcarea oamenilor la Dumnezeu”. Cf. ***, *Filocalia*, vol. III, Editura Humanitas, București, 2004, p. 86.

³ Citatul este după *Biblia*, Editura IBMBOR, București, 2006. Remarc faptul că traducerea este inexactă. Versetul care în limba greacă apare sub forma: „ταῦτα δὲ τυπικῶς συνέβαινεν ἐκείνοις, ἐγράφη δὲ πρὸς νοουθεσίαν ἡμῶν, εἰς οὓς τὰ τέλη τῶν αἰώνων κατήντηκεν”, se traduce și, implicit, trebuie înțeles în felul următor: „ci toate acestea li s-au întâmplat lor ca pilde și au fost scrise spre povățuirea noastră, a celor ce am ajuns sfârșiturile veacurilor”.

⁴ Cf. Pr. Dr. Mihai Petian, *Epistola 1 către Corinteni. Introducere, traducere și comentariu* (teză doctorală), Editura Andreiana, Sibiu, 2016, p. 171.

⁵ Prof. Univ. Dr. Mihail Diaconescu, *op. cit.*, p. 38.

⁶ Alexandru Horia, *Vorbirea în șoaptă*, Editura Anastasia, 1995, p. 18.

figurile emblematice ale Ortodoxiei autohtone și, implicit, al isihasmului românesc: cuviosul Irodion⁷.

Ajunși aici, după ce suntem fascinați de imaginile de o calitate excepțională, profesorul Diconescu structurează un nou capitol concentrându-și atenția asupra iconografiei isihasmului românesc, realizată admirabil de pictorul Grigore Popescu-Muscel. Atenția credinciosului, inevitabil, este captată de fresca în care apare zugrăvit Iisus Hristos pe tron. Descrierea este simplă, oferind în câteva cuvinte o hermeneutică redusă a acestui tip iconografic: „Icoana Mântuitorului pe tron în slavă este înscrisă într-un romb așezat peste un dreptunghi care are la colțuri tetramorful, respectiv simbolurile celor patru evangheliști: îngerul (pentru Matei), leul (pentru Marcu), vițelul (pentru Luca), vulturul (pentru Ioan). Simbolurile sunt înscrise în masa unui roșu intens. Cele patru evanghelii de la simbolurile evangheliștilor, aurii, desprinse din masa roșului intens, se află în acord cu strălucirea veșmântului sfânt al Mântuitorului. Este un acord simbolic. Lumina sfântă a evangheliilor vine de la Mântuitorul nostru Iisus Hristos. Rezultă o stea cu opt colțuri. Ea amintește de Eshaton, ziua a opta, respectiv de a Doua venire a Mântuitorului nostru Iisus Hristos”⁸.

Fresca pe care o prezintă domnul profesor este, practic, o reinterpretare originală a unei mai vechi icoane a lui „Hristos în slavă”. Înainte de a interpreta citatul de mai sus, fac o precizare

⁷ Cultura teologică autohtonă nu are, din nefericire, o colecție aghiografică generală care să rivalizeze cu celebrele studii realizate de monahii de la „Analecta Bollandiana”. Părintele arhimandrit Ioanichie Bălan, în volumul intitulat *Vetre de sihăstrie românească*, ediția a II-a, Editura IBMBOR, București, 2001, pp. 170-171, realizează un scurt dar cuprinzător dosar istoric al așezării de la Lainici. Aici, părintele vorbește atât despre activitatea sihaștrilor anteriori Sfântului Nicodim de la Tismana, cel care avea să transforme, la finele secolului XIV, Sihăstria Vișina, oferindu-i prin exemplul său o nouă forță spirituală. În urma războaielor dintre turci și austro-ungari, în secolul XVIII, sihăstria ajunge o ruină. Însă, în apropiere, ia ființă actuala mănăstire Lainici care se va bucura de figura emblematică a duhovnicului Irodion, unul dintre cei mai de seamă sfinți ai Olteniei. Chiar și informațiile oferite de părintele Ioanichie Bălan în *Patericul românesc*, după cum susține, sunt obținute de la „egumenii Schitului Lainici, protos. Visarion Troia și Calinic Caraman, precum și din tradiția locului”, cf. Arhimandrit Ioanichie Bălan, *Patericul românesc*, ediția a V-a, Editura Mănăstirii Sihăstria, 2001, p. 471, nota 2.

⁸ Prof. Univ. Dr. Mihail Diaconescu, *op. cit.*, p. 70.

scurtă, dar, cred, utilă. Limbajul teologic cu care ne-am obișnuit vede în orice pictură cu caracter religios, din nefericire, o icoană. Or, potrivit definiției, icoana înseamnă „chip” sau „portret”. Atâta timp cât încă teologia icoanei era în formare, termenul desemna orice reprezentare a lui Hristos, a Fecioarei Maria, a sfinților, a îngerilor sau a evenimentelor cu istorie sfântă, indiferent dacă respectiva imagine era sculptată sau pictată, mobilă sau monumentală. Biserica face distincție între pictura murală și icoană: orice pictură, imagine, frescă, mozaic, nu este un obiect în sine, ci face corp cu arhitectura, în vreme ce o icoană pictată pe o planșă sau pe un suport mobil este în sine un obiect⁹.

În ceea ce privește fresca descrisă, așa cum am menționat în treacăt mai sus, există numeroase antecedente care s-au transformat în „typos-uri” ale lui Hristos, dar care diferă de la un caz la altul. De exemplu, o astfel de stea, formată din două pătrate curbate care generează o stea octogonală, se mai întâlnește în unele icoane ale Schimbării la Față, de exemplu în picturile din biserica din Kovalevo de lângă Novgorod, pictură realizată în anul 1380¹⁰.

Ceea ce este important aici, pe lângă aspectele teologico-mistice despre care tocmai am vorbit, e ideea esențială la care trimite o astfel de reprezentare deasupra pridvorului: pentru progresul duhovnicesc, credinciosul ortodox știe că soluția este rugăciunea isihastă „Doamne, Iisuse Hristoase, Fiul lui Dumnezeu, miluiește-mă pe mine, păcătosul!”. Nu e o întâmplare că în fresca din pridvorul mănăstirii Lainici textul acesta se află așezat în partea de jos. Simbolic, e o invitație la „metanoia”, la schimbarea minții și, firește, a atitudinii: un îndemn de renunțare la păcat pentru accesul la Slava lui Hristos. Este, aici, o reinterpretare a ideii potrivit căreia „cunoașterea luminii inteligibile devine lumina și prin ea omul se apropie de întinericul orbitor al tainei supreme”¹¹. Aceasta este și perspectiva interpretativă pe care o propune eruditul profesor

⁹ *Apud* Leonid Uspensky, *Teologia icoanei*, prefață de Pr. Prof. Dr. Nikolai Ozolin, traducere de Ciprian Vidican și Elena Derevici, Editura Renașterea/Patmos, Cluj-Napoca, 2012, p. 15.

¹⁰ *Apud* Leonid Uspensky, Vladimir Lossky, *Călăuziri în lumea icoanei*, traducere din limba engleză de Anca Popescu, Editura Sophia, București, p. 104.

¹¹ Cf. Egon Sendler, *Icoana, chipul nevăzutului. Elemente de teologie, estetică, tehnică*, traducere din limba franceză de Ioana Caragiu, Florin Caragiu și monahia Ilie Doinița Teodosia, Editura Sophia, 2005, p. 185.

Mihail Diaconescu: „Nuanțele coloristice din icoana cu Iisus în slavă, mai ales roșul vibrat în contrast cu cerul albastru înstelat, ne trimit cu gândul și cu sufletul la teologia luminii a Sfântului Grigorie Palama, care a scris că plenitudinea divină se lasă descoperită prin iubire¹²”.

Sub această frescă monumentală, Grigorie Popescu-Muscel a pictat patru sfinți care, prin ceea ce au realizat, s-au dovedit a fi dascăli ai ascezei: Grigorie Sinaitul (+ 1346); Grigorie Palama (+ 1359), Filotei Kokkinos (+ 1377) și Eftimie de Târnovo (+ 1395). Dacă cititorul cunoscător s-ar întreba care au fost motivele ce l-au determinat pe acest maestru să procedeze așa, atunci răspunsul poate veni doar în urma studierii izvoarelor aghiografice. Unul dintre acestea, referitor la Sfântul Grigorie Sinaitul, zice că „voia și dorea ca pe toți să-i aducă înăuntrul razei și strălucirii Preasfântului Duh”¹³.

Desigur, cuvintele despre virtuozitatea lui Grigorie Sinaitul pot caracteriza cu ușurință și activitatea lui Grigorie Palama, sau pe cea a lui Filotei Kokkinos. Însă, dacă ne referim la Eftimie de Târnovo, reprezentarea acestuia poate fi explicată în același context, sau este nevoie de o alternativă interpretativă care să facă o delimitare clară între aceștia trei și Eftimie? Cred că nu este necesară a doua perspectivă deoarece isihasmul, așadar însăși arhicunoscuta

¹² Aluzie clară la ideea teologică potrivit căreia într-o astfel de reprezentare, care devine „typos” al lui Hristos văzut ca Judecător, întotdeauna tradiția trebuie să respecte norma potrivit căreia fața (prosopon) lui Iisus, deși aflat pe tronul de judecată, de unde va emite sentințele cu caracter veșnic, trebuie să fie o expresie a blândeții, iar tronul, ale cărui picioare se subțiază tocmai la bază, induce ideea că dreptatea care ar fi caracteristică unei astfel de situații „se clatină”, este biruită, se întoarce în milă. Din acest motiv, pe unele icoane ale lui Hristos, titlul scris Îl numește „Milostivul”.

¹³ *Viața Sfântului Grigorie Sinaitul* a fost scrisă de patriarhul Calist (1350-1353 și 1355-1363), ucenic al Sfântului Grigorie, dar și adept al lui Grigorie Palama. Informațiile despre Sfântul Grigorie sunt prețioase. Până acum, o cercetare de pionierat a întreprins-o părintele Dumitru Stăniloae care, în volumul 7 al *Filocaliei*, îi dedică un amplu studiu introductiv (17 pagini). Părintele Stăniloae este completat de monografia pe care regretata și distinsa cercetătoare Valentina Pelin o va întreprinde cu scopul de a evidenția principalele caracteristici ale curentului isihast autohton, cunoscut sub denumirea de „paisianism”. A se vedea excelenta monografie: Valentina Pelin, *Paisianismul în contextul cultural și spiritual sud-est și est european (secolele XVIII-XIX)*, ediție îngrijită și revizuită de acad. Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, Editura Doxologia, Iași, 2017, p. 56, nota 2.

doctrină palamită, a dat naștere către anul 1350 unei noi mănăstiri la Kalifarevo (în preajma orașului Târnovo), capitala bulgară a vremii. Firește, o erminie axată pe argumentul regional, ca semn de apropiere geografică între lavra Lainici și cea de la Târnovo, ca reprezentantă locală a isihasmului nu poate fi exclusă din start. Însă problema e mult mai delicată.

Renumele Sfântului Teodosie, întemeietorul acestei comunități, s-a extins asupra întregii regiuni „nu numai la bulgari, ci și la sârbi, unguri și valahi”¹⁴. Sfântul Eftimie a fost ucenic al acestui Teodosie și va ajunge la un moment dat pe tronul patriarhal din Târnovo. În această calitate, Eftimie va fi reformatorul liturgic în spiritul isihasmului, afirmându-se, așa cum spune cercetătoarea Valentina Pelin, „ca personalitatea ortodoxă cea mai cunoscută și cea mai influentă din lumea slavo-română”¹⁵. Așa se explică de ce în biserica Lainici, chiar în pridvor, s-au pictat cei patru ierarhi, imediat sub fresca lui Hristos în slavă: ei sunt cei care s-au făcut părtași la această slavă, dar pe care, prin exemplele lor, o împărtășesc și credincioșilor.

Un alt aspect important al lucrării/album pe care o prezint este reproducerea unui „document istoric și spiritual cu o semnificație cu totul aparte”¹⁶. Este vorba despre un fragment de mici dimensiuni din însemnările episcopului Ghenadie al Râmnicului, făcute cu ocazia vizitei sale la schitul Lainici și Locuri-Rele, în anul 1889. Episcopul spunea, între altele, că după ce a fost primit cu „ceremonia obișnuită”, a urmat un polihroniu în biserica schitului, urmată de „gustarea zilei”. Cu toate că nu știm cu certitudine dacă în timpul acestei „gustări”, sau imediat după, cert este că episcopul Ghenadie s-a întâlnit cu pustnicul Ioanichie, venit pentru a lua binecuvântare. Urmează o discuție în stilul veritabilelor apoftegme din „Pateric”, finalizată, brusc, cu dispariția pustnicului care, din câte se pare, a refuzat hirotonia în preot pe care i-o propusese episcopul.

¹⁴ *Apud* Valentina Pelin, *op. cit.*, p. 59. Interesantă este remarcă pe care o face autoarea la subsolul paginii pe care am citat-o. La nota 9, autoarea afirmă că părintele profesor Dumitru Stăniloae, în volumul VIII al *Filocaliei* consideră că, în textul de mai sus, prin „unguri” trebuie înțeleși românii din Transilvania, supuși administrativ ungarilor.

¹⁵ Valentina Pelin, *op. cit.*, p. 60.

¹⁶ Prof. Univ. Dr. Mihail Diaconescu, *op. cit.*, p. 132.

Urmează descrierea unei fresce mai puțin obișnuite, ceea ce conferă un caracter de originalitate întregului ansamblu: pictarea unei istorii a corpusului filocalic, deci prezentarea *Filocaliei* în viața monahilor și în istoria Bisericii. Filocalia este cea mai importantă tipăritură a lumii ortodoxe grecești din timpul dominației turcești¹⁷.

Geneza corpusului filocalic pe care îl cunoaștem astăzi îndeosebi prin efortul traductologic al părintelui Dumitru Stăniloae pornește, în fază incipientă, odată cu inițiativa sfinților Vasile cel Mare și Grigorie de Nazianz, care au alcătuit o antologie din opera celui supranumit „bărbatul de oțel” al literaturii creștine vechi, Origen, pe care au intitulat-o *Filocalia*, „iubire de frumos”¹⁸.

Nu cu mult timp după perioada în care activase Origen, Fericitul Augustin identifica *Filocalia* cu filozofia, dar deja Eusebiu de Cezareea folosește ideea de *filocalie* pentru a desemna

¹⁷ Cf. lema „Filocalie”, în: Eduard G. Farrugia S. J., (coord.), *Dicționarul enciclopedic al Răsăritului creștin*, traducere din limba italiană de Adrian Popescu, Vasile Rus, Ioan Muntean și Andrei Mărcuș, Editura Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș, 2005, p. 305.

¹⁸***, *The Philokalia of Origen*, J. Armitage Robinson (ed.), Cambridge, 1893. Detalii cu privire la corpusul origenian în: Brock Bingam, Bradley Nassif (ed.), *The Philokalia. A Classic Text of Orthodox Spirituality*, foreword by Kallistos Ware, Oxford University Press, Oxford, 2012, p. 306. Despre faptul că Sfântul Vasile a fost cel care a verificat acest buchet de texte, informații prețioase la: ΣΤΥΛ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Μέγας Βασιλειος. Βίος και θεολογία, Ἀθήνα, 1981, pp. 147-152. Alte informații la fel de prețioase ca cele pe care le-am enumerat mai sus, în următoarele studii: E. Junod: *vSch*226; H. Crouzel, M. Simmonetti: *SCh* 268; M. Harle: *SCh* 302, apud. Prof. Dr. Stylianos G. Papadopoulos, *Patrologie*, vol. II/2, traducere de Prof. Dr. Adrian Marinescu [Ludwigs-Maximilian-Universität München], Editura Bizantină, București, 2012, p. 250. Amin-tim că această lucrare este tradusă și în limba română în colecția patristică PSB, vol. 7: Origen, *Exegeze la Noul Testament. Despre rugăciune. Filocalia*, traducere de Pr. Prof. Teodor Bodogae, Pr. Prof. Nicolae Neaga și Zorica Lațcu, studiu introductiv și note de Pr. Prof. Teodor Bodogae, Editura IBMBOR, București, 1982, pp. 292-500. O altă traducere a *Filocaliei* origeniene a fost publicată în urmă cu câțiva ani la editura bucureșteană Herald. Ediția aceasta este irelevantă din punct de vedere științific; traducerea ei este de o crasă impostură, deoarece textul este o adaptare a unei traduceri din limba engleză sau franceză, fără menționarea expresă a acestui lucru. În legătură cu acest subiect, esențial este manifestul lui Otniel Vereș, intitulat sugestiv: „Cărți mari ale Antichității ucise prin impostură”, în revista online „Oglindanet”, coordonată de patristicianul Cristian Bădiliță, din 20 aprilie 2011, la rubrica „Golaniada Web”.

antologii de texte¹⁹. Prin urmare, în perioada patristică, *Filocalia*, cel puțin din punct de vedere etimologic, era cunoscută în mediile creștine. Însă, odată cu trecerea timpului, itinerariul parcurs de filocalie avea să fie adus într-o nouă formă în perioada turco-crației²⁰, pe meleagurile athonite, de către Sfântul Nicodim Aghioritul²¹ în colaborare cu Macarie al Corintului, reunind 36 de autori dispuși în ordine cronologică din secolul IV până în secolul XV, pe tema rugăciunii minții sau a inimii și luptei duhovnicești în albia tradiției isihaste²².

Tipărită la Veneția în anul 1782²³, *Filocalia* va reprezenta, alături de lectura *Everghetinosului*²⁴, continuitatea isihasmului, a rugăciunii neîncetate, a experienței mistice care – așa cum va dovedi Runciman – se află în centrul Ortodoxiei. Este necesară o scurtă paranteză.

Aici pot apărea puncte divergente pe care este bine să le luăm în calcul. Pot exista, firește, opinii contradictorii cu privire la

¹⁹ T. Špidlik, *Filocalie*, în: Eduard G. Farrugia S. J. (coord.), „Dicționarul enciclopedic al Răsăritului creștin”, traducere din limba italiană de Adrian Popescu, Vasile Rus, Ioan Muntean și Andrei Mărcuș, Editura Galaxia Gutenberg, Târgu Lăpuș, 2005, p. 305.

²⁰ Esențial rămâne pentru acest subiect studiul lui Steven Runciman, *Marea Biserică în captivitate. Un studiu referitor la Patriarhia Constantinopolului din perioada premergătoare cuceririi turcești până la Marele Război de Independență*, traducere de Mihai-Silviu Chirilă, Editura Sophia, București, 2013, 486 p.

²¹ Pentru că spațiul rezervat unei recenzii este destul de restrâns, iar informațiile cu privire la viața și personalitatea Sfântului Nicodim Aghioritul sunt vaste, celor interesați de climatul teologic în care a activat marele cărturar atonit le recomandăm monografia lui Elia Citterio, *Nicodim Aghioritul. Personalitatea – opera – învățătura ascetică și mistică*, traducere de Maria-Cornelia și diac. Ioan I. Ică jr., Editura Deisis, Sibiu, 2001, 479 p.

²² Elia Citterio, *op. cit.*, p. 245.

²³ Detalii la: Archidiacon Ioan I. Ică jr., „The Kallistoi” of the *Philokalia* and *Their Hesychastic Writings- Enigmas, Discoveries and Recent Restitution*, în: ***, RT [Revista Teologică], 94 (2012), nr. 3, pp. 211-237.

²⁴ Publicat actualmente într-o ediție bilingvă, ediția *Everghetinosului* a circulat în limba română la scurt timp după publicarea sa de către Nicodim Aghioritul, în anul 1797, în mănăstirea Neamț așa cum arată manuscrisul nr. 2578 al Bibliotecii Academiei Române, copiat de ierodiaconul Calinic din Mănăstirea Slatina în anul 1807. Alte manuscrise care conțin textul *Everghetinosului* fragmentar sunt: mss. 2664 și 5679, din aceeași Bibliotecă, și mss. 28, 29 din Biblioteca Patriarhiei Române. Alte fragmente sunt păstrate în bibliotecile mănăstirilor Neamț și Secu; cf. ***, *Everghetinos*, vol. I, ediție bilingvă, Sfânta Mare Mănăstire Vatoped, Muntele Athos, p. 10.

inutilitatea teologiei scolastice care se opun ferm experierii energiilor necreate. Ideile denaturante sunt la ordinea zilei mai ales în mediile ortodoxe tradiționale, care pot fi caracterizate printr-un singur cuvânt: fundamentalism. În această situație, însăși ideea de Ortodoxie este deformată. Deși Ortodoxia este conservatoare, totuși tendința dominantă ar trebui să fie cea care înlătură conservatorismul rigid și pasiv, cu privirea doar spre trecut și cu urechi care nu aud vocile lumii moderne. Deci trebuie să fie vorba despre un conservatorism flexibil în timp²⁵. Dovada că această flexibilitate temporală nu este doar la nivel ideologic, ci sunt găsite conexiuni între Occident și Răsărit, este teza doctorală a cardinalului Tomáš Špidlik, centrată pe studierea unei personalități reprezentative din spiritualitatea rusă, anume: Teofan Zăvorâtul²⁶. Aici, efortul lui Špidlik constă în a împăca două sisteme teologice diferite, folosindu-se de învățăturile episcopului rus Teofan. Pentru el, împotriva stigmatizării Occidentului cu titlul de „raționalist” stă devoțiunea pentru Sfânta Inimă a lui Iisus și, cu toate polemicile inutile iscate pe această temă, autorii spirituali ruși sunt cei care nu ezită să pună în centrul teologiei lor inima²⁷.

Desigur, în această privință suntem de acord cu tezele propuse de cardinalul Špidlik ale cărui concluzii care vizează în mod expres practica rugăciunii conduc, cum era de așteptat, spre practica mistică rusească și dezvoltarea ei în diaspora. O cercetare amănunțită a fenomenologiei ascetice și mistice ne îndrumă spre alți autori duhovnicești: Paisie Velicikovski și Vasile de la Poiana Mărului. Atunci când facem referire la cei doi asceți sfinți, suntem în fața unei situații paradoxale, observată cu câțiva ani în urmă într-un studiu de arhid. Ioan I. Ică jr.: dacă prin Macarie și Nicodim grecii au avut cartea *Filocaliei*, dar nu și o mișcare filocalică, în schimb românii au avut prin Paisie și ucenicii săi români o școală și o mișcare filocalică, dar fără cartea *Filocaliei*, ceea ce a făcut să

²⁵ Cf. Ștefan Lucian Toma, *Tradiție și actualitate la pr. Dumitru Stăniloae*, Editura Agnos, Sibiu, 2008, pp. 32-33.

²⁶ Tomáš Špidlik, *Teofan Zăvorâtul. Inima și duhul – o fenomenologie asceticomistică*, traducere de Maria-Cornelia Ică jr., Editura Deisis, Sibiu, 2011, p. 396.

²⁷ Tomáš Špidlik, *op. cit.*, pp. 9-10.

nu se poată vorbi de un impact real al acestora în viața popoarelor grec și român în cursul secolului XIX²⁸.

Cu toate că riscăm să simplificăm mult lucrurile și să impunem anumite limitări care probabil apar ca nejustificate, totuși vom intra destul de abrupt în subiectul recenziei de față, adăugând înainte de toate câteva detalii despre efortul traductologic al părintelui Dumitru Stăniloae care ne-a făcut accesibilă în limba română *Filocalia*.

Părintele Stăniloae – așa cum apreciază corect într-o teză doctorală ieromonahul Calinic Berger – demonstrează prin scrierile sale profunda unitate a tradiției ortodoxe dogmatice și filocalice, dintre teologie și spiritualitate în general, și din acest motiv ele oferă atât o bază, cât și un traseu pentru mersul înainte al gândirii ortodoxe contemporane²⁹. Mai exact, unitatea dintre experiența nepticilor și problemele fundamentale din aria sistematică apare, în optica părintelui Stăniloae, ca element interdependent fără de care Ortodoxia nu ar avea capacitatea de a fi creativă dar, în același timp, de a rămâne profund înrădăcinată în tiparele eclesio-logice acolo unde se perpetuează rugăciunea. Acesta a fost probabil motivul pentru care părintele Stăniloae mărturisise membrilor familiei sale că imediat ce va finaliza traducerea integrală a *Filocaliei* va trebui să scrie un curs de teologie dogmatică deoarece abia după parcurgerea scrierilor Sfinților Părinți un teolog, fie el și profesor universitar, are capacitatea de a discerne problemele ridicate de latura sistematică a teologiei³⁰.

Iată care a fost, în linii mari, proiectul de editare a *Filocaliei* românești. Însă, odată cu trecerea timpului această capodoperă a spiritualității răsăritene nu a avut parte în spațiul ortodox românesc

²⁸ Diac. Ioan I. Ică jr., „Starețul Vasile și cheile «Filocaliei» – de la Poiana Mărului în canonul Ortodoxiei românești și ecumenice”, în: Vasile de la Poiana Mărului, *Introducere în rugăciunea lui Iisus și isihasm*, studiu Dario Raccanello, argument diac. Ioan I. Ică jr., traducere diac. Ioan și Maria-Cornelia Ică jr., Editura Deisis, Sibiu, 2009, p. 14.

²⁹ Ieromonah Calinic (Berger), *Teognosia: sinteza dogmatică și duhovnicească a părintelui Dumitru Stăniloae*, traducere ieromonah Nectarie (Dărăban), Editura Deisis, Sibiu, 2014, p. 6.

³⁰ Lidia Stăniloae Ionescu, „Lumina faptei din lumina cuvântului”. *Împreună cu tatăl meu, Dumitru Stăniloae*, ediția a II-a revăzută, Editura Humanitas, București, 2005, p. 140.

de o cercetare amănunțită care să vizeze, în primul rând, investigarea teologică a adnotărilor pe care le făcuse părintele Stăniloae textului. În acest sens, semnalul de alarmă a fost tras de Horia-Roman Patapievi. Omul de cultură vorbea în urmă cu câțiva ani despre necesitatea unor studii care să vizeze aparatul critic din această colecție. Firește, demersul nu este simplu. Dacă din punct de vedere filologic este ușor de realizat o antologie tematică cu privire la itemii cei mai importanți, din punct de vedere teologic lucrurile se schimbă radical: este nevoie de o cultură teologică pentru a surprinde diferitele nuanțări exegetice și doctrinare care decurg din ideile centrale ale spiritualității filocalice.

Prin urmare, ceea ce a realizat „cu pensonul” maestrul Grigore Popescu-Muscel este un lăudabil efort de restituire a unui proiect care, acum, în postmodernitate riscă să fie uitat sau pur și simplu ignorat. Acestea sunt „compoziții apte să sugereze dimensiunea spirituală a actelor de cultură realizate în mănăstiri. Ieromonahul Nifon, arhimandritul Antipa și monahul Ignatie Transilvăneanul sunt pictați în acest ciclu”³¹.

Câteva cuvinte sunt, *in facto*, o „laudatio”, pe deplin justificată, la adresa maestrului Popescu-Muscel: „În istoria artei românești din secolul XX mari pictori care s-au afirmat și ca străluciți desenați au fost Mirea, Pallady, Tonitza, Petrașcu, Ștefan Dumitrescu, Henry Catargi, Jean Al. Steriadi, Ressu, Marius Bunescu, N. Dă-răscu, Theodorescu-Sion, Rudolf Schweitzer-Cumpăna, A. Demian (desenele publicate în revista *Gândirea* sunt un model sublim de artă grafică), Ghiță, Gheorghe Vânătoru, Corneliu Baba și alții. Pictorul muralist Grigore Popescu-Muscel este continuatorul lor. În linia frântă și rezumativă a desenului, în precizia și finețea ductului ni se descoperă profunzimea și ineditul observației, acuitatea impresiei, capacitatea de sinteză și severa economie de mijloace cu care artistul consemnează variatele aspecte ale realului surprinse în permanenta lor prefacere”³².

Aflăm, mai departe, că la această capodoperă arhitectonică „despărțirea pronaosului de naos este realizată prin arcade supraînălțate, de o remarcabilă eleganță și frumusețe”³³. Spațiul este „umplut”

³¹ Prof. Univ. Dr. Mihail Diaconescu, *op. cit.*, p. 142.

³² *Ibidem*, p. 155.

³³ *Ibidem*, p. 173.

cu diferite scene: peretele vestic e împodobit cu o frescă elegantă, rafinată, realizată cu atenție și spirit estetic, în care sunt zugrăviți „toți sfinții”. Sunt mai multe teme care domină pictura pronaosului: „ciclul vieții și minunilor Maicii Domnului (unul dintre cele mai ample cicluri mariologice din istoria picturii murale ortodoxe), activitatea misionară a Sfântului Apostol Andrei în Dacia Pontică, Activitatea misionară a Sfântului Apostol Filip în Dacia Pontică, Ciclul celor șapte sinoade ecumenice, istoria universală a isihasmului (pictat pe peretele sudic; ciclul este continuat în pictura pridvorului), ciclul monarhiilor, ciclul sfinților români, ciclul ctitorilor”³⁴.

În ceea ce privește naosul, domnul profesor Diaconescu îl descrie spunând că „este amplificat cu două abside laterale și supraînălțat cu o turlă maiestuoasă. Turla are tambur poligonal și o cupolă magnifică, care se înfățișează ca un element de coronament al edificiului cotemplat din exterior. În interior, decorul pictural al naosului acoperă bolțile și pereții de sud, vest și nord”³⁵. Ceea ce face ca pictura naosului să fie originală este organizarea acesteia, dinamică, „aptă să creeze impresia de mișcare solemnă, ceremonială, rituală”³⁶.

Altarul este descris ca fiind impresionant, decroșat spre est, contribuind la impresia de măreție arhitectonică pe care o degajă întreaga construcție. Ceea ce surprinde plăcut e faptul că maestrul Popescu-Muscel a pictat sub bolta altarului – acolo unde este așezată o frescă cu Maica Domnului pe tron, cu Pruncul în brațe, element de altfel caracteristic tuturor bisericilor ortodoxe –, *Cortul Mărturiei*. Acesta este un element cu un încărcat impact simbolic: „Supraabundența simbolică a *Cortului Mărturiei* este evidențiată de Grigore Popescu-Muscel prin atenția pe care o acordă fiecărui element al compoziției. Desenul clar, caligrafic, și culorile blânde, fără contraste puternice, evidențiază obiectele sacre, dar și relația dintre ele și îndeosebi funcția lor simbolică”³⁷.

Volumul/albumul se încheie cu o mărturisire a domnului profesor Diaconescu. Apariția editorială se datorează în special, așa cum remarcă autorul, faptului că ochiul său critic nu a lăsat să-i

³⁴ *Ibidem*, p. 175.

³⁵ *Ibidem*, p. 206.

³⁶ *Ibidem*, p. 206.

³⁷ *Ibidem*, p. 224.

scape nimic din ceea ce este esențial și are un impact puternic asupra culturii și spiritualității românești: „credem că splendorile create de Grigore Popescu-Muscel (în special – n.n.) în pridvorul de la Lainici sunt o demonstrație puternică, elocventă, binefăcătoare, mai ales, a modului cum tradiția contribuie la înnoirea vieții noastre artistice, culturale și spirituale”³⁸.

Cunoscând acuratețea informațiilor pe care, de-a lungul timpului, domnul profesor Diaconescu le-a oferit publicului interesat, nu pot decât să recomand acest volum care își va afla locul său de cinste între albumele cu adevărat importante, cu atât mai mult cu cât astăzi, din nefericire, și în acest domeniu interesul pentru comercializare a devenit un factor important. Sunt multe albume care, cu toate că sunt realizate la o calitate excepțională, în condiții editoriale de invidiat, au lacune inacceptabile din punct de vedere al informațiilor, reduse la minimum. Aici, faptul că a fost elaborat de un expert în arta cuvântului, dar, așa cum cititorul va observa, și în arta sacră, a contat pentru ca, finalmente, să avem o ediție pe care, firește, o vom așeza la locul de cinste pe care îl merită.

Pr. Claudiu-Ioan COMAN

³⁸ *Ibidem*, p. 237.